

GEORGE BODI, RADU PÎRNĂU, MIHAELA DANU, ROMEO CAVALERIU, *Cercetări interdisciplinare în neoliticul din nord-estul României*, Scripta Archaeologica et Historica Dacoromanie VI, Redigit Victor Spinei, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2013, 181 p.

Cercetările interdisciplinare în arheologie constituie astăzi o parte importantă a istoriei comunităților preistorice, sub diferite aspecte, care ajută la înțelegerea mediului geografic, a reconstituirii peisajului, a impactului uman asupra mediului, la transformarea acestuia, la reconstituirea strategiilor de subsistență specifice fiecărei comunități în parte sau unor grupuri mai mari. Același lucru și l-au propus și autorii volumului de față, de specialități diferite, dar legate între ele, pentru reconstituirea mediului și climatului în care au evoluat comunitățile neolitice și eneolitice din nord-estul României.

După o scurtă *Introducere* (G. Bodi), în care sunt punctate tendințele recente de cercetare în arheologie și cum sunt ele reflectate de arheologia românească astăzi, urmează capitolul *Metodologie*, în care sunt prezentate pe scurt metodele care au fost folosite la obținerea rezultatelor din volumul de față, respectiv Pedologie și SIG (Radu Pîrnău), Palinologie (Mihaela Danu) și Arheozoologie (Romeo Cavalieriu).

Punctual, sunt prezentate șase studii de caz referitoare la câteva situri din zona avută în vedere (Isaia – *Balta Popii*; Hoisești – *La Pod*; Scânteia – *Dealul Bodești/La Nuci*; Ruginoasa – *Dealul Drăghici*; Poduri – *Dealul Ghindaru*, nivelul Cucuteni A1 și A2; Fulgeriș – *La Trei Cireși*), care au oferit pe baza analizelor rezultate date ce permit schițarea parțială a unei imagini de ansamblu.

Coroborarea datelor palinologice obținute din aceste cercetări cu cele provenind din alte areale ale României și modelările matematice au permis considerații cu privire la climatul neoliticului și eneoliticului (*cald și umed, media*

anuală de 6–8°C, temperaturile de vară 18–20°C, precipitații medii anuale de 600mm), (*Considerații finale*, G. Bodi). Studiarea solurilor, caracteristicile acestora au permis stabilirea terenurilor prielnice pentru agricultură și eventuala amplasare a acestora pentru mai multe așezări, Hoisești, Isaia, Poduri, fiind indicate și schimbările intervenite prin impactul antropic.

Analiza materialului osteologic oferă informații cu privire la strategiile de subsistență a fiecărei comunități în parte, în unele cazuri predilecția pentru exploatarea porcinelor (Hoisești), urmată de cea a bovinelor, sau a bovinelor și porcinelor, legate și de mediul ambiant. Pe baza analizelor statistice, se consideră, de asemenea că, se poate vorbi chiar de o specializare cu privire la păstorit, poate chiar de păstrarea animalelor în afara perimetrului așezărilor, unde avea loc și sacrificarea acestora. În acest sens, am vrea să amintim autorilor și de exemplul oferit de turmele de porci din zonele cu bălți de pe teritoriul României, ce au constituit un model de exploatare până în anii anteriori colectivizării.

Volumul de față, deși este *mai mult o culegere de intervenții punctuale, în mare parte încă în lucru* (cum notează cu modestie autorii), reprezintă credem o contribuție importantă pentru cunoașterea și recompunerea mediului ambiant, ca și a activităților antropice. Fără îndoială că aceste date vor fi completate pe viitor și vor ajuta astfel la mai bună înțelegere a numeroaselor aspecte de mediu ale unei perioade importante de timp.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

De Hominum Primordiis. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica, Ediderunt George Bodi, Mihaela Danu, Radu Pîrnău, *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, VII, Redigit V. Spinei, VII, Editura Universității Al. I. Cuza, Iași, 2013, 233 p.

Volumul omagial, dedicat colegului nostru Prof. Dr. Vasile Chirica la împlinirea frumoasei vârste de 70 de ani, conține contribuțiile mai multor colegi, cu preocupări în studierea Paleoliticului, Neoliticului și Epocii Cuprului. După o prezentare succintă a personalității cercetătorului Vasile Chirica și a contribuțiilor aduse la cercetarea preistoriei României, semnată de Mihai Gligor, urmează studiile mai multor colegi din diferite centre universitare.

Astfel, unele studii tratează fenomenul Aurignacian prin prisma gândirii cultural istorice europene (utilajul litic ca marker al identității sociale) sau a școlii neo-evoluționiste nord-americane (variabilitatea utilajului litic ca răspuns la presiunile de adaptare), subliniindu-se

caracteristicile principale sau punându-se din nou problema locului său de origine (Mircea Anghelino).

Lorena Nițu face o trecere în revistă a cercetărilor recente cu privire la variabilitatea Gravettianul est-european și la problematica recentă a acestei perioade preistorice.

Analiza inventarului litic din siturile Paleoliticului superior din zona Oașului și Maramureșului (Roxana Dobrescu, Alain Tuffereau) ridică din nou problema provenienței obsidianului, care constituie un procentaj important la Remetea Șomoș I (32,60% în nivelul Aurignacian; 27, 88% în nivelul Gravettian; 15,6% la suporturi) și Bușag (0,64% în nivelul Aurignacian; 4,58%

în nivelul Gravettian), ceea ce demonstrează și o bună cunoaștere de către aceste comunități a calităților materialului pentru producerea artefactelor. Din păcate, studiile făcute până acum nu au elucidat zona sa de ocurență, pentru epoci mai târzii făcându-se afirmația că obsidianul din Transilvania, de la Cheile Turzii provine din zona Carpathian I din estul Slovaciei (Cejkov și/sau Kašov¹).

Ultimul studiu referitor la Paleolitic prezintă revizuirea încadrării geomorfologice-arheologice pentru situl Malul Dinu Buzea, amplasat la confluența râurilor Buzău și Cremenea din apropierea Sitei Buzăului, pe baza cercetărilor recente (Marian Cosac, George Murătoareanu, Alexandru Radu).

Bogdan Petru Niculică și Neculai Bodnariuc semnează un articol legat de istoria arheologiei, și anume referitor la colecția de artefacte paleolitice a lui Ceslav E. Ambrojevic, făcându-se referiri la proveniența pieselor și la maniera în care acestea au ajuns în colecția Muzeului Bucovina din Suceava.

Cultura Cucuteni este bine reprezentată în volumul de față, prin mai multe contribuții, cu privire la economia de subsistență, ilustrată prin exemplificarea situațiilor din câteva situri cu cercetări interdisciplinare (George Bodi, Radu Pîrnău, Mihaela Danu, Romeo Cavaleriu), la unele vase speciale cu caracter de cult ca cele de tip coșuleț/rectangulare (Cornelia-Magda Lazarovici), ce arată legături cu lumea transilvăneană (cultura Zau), sau la obiectele de podoabă realizate din cochilii de moluște din arealul Cucuteni-Tripolie (Senica Țurcanu). Studiarea

speciilor de moluște folosite, a tehnologiilor folosite, ocurența lor reprezintă un ajutor pentru a urmări eventuale contacte între grupuri umane pe spații destul de largi, constituind totodată și un element în plus pentru refacerea rețelelor de schimb preistorice, a existenței unei ierarhii sociale, ca și stabilirea cronologiei acestor descoperiri. Reevaluarea unei statuete antropomorfe de la Cucuteni – *Cetățuia* i-a permis lui Radu-Gabriel Furnică să reamintească descoperirile de tip Horodiștea – Erbiceni și Foltești care încheie complexul Cucuteni-Tripolie și legătura acestei piese cu una similară dintr-un mormânt de copil de la Majaki.

Cultura Gumelnița este ilustrată în volum printr-un studiu complex al industriilor materiilor dure de animale provenind de la Cunești – *Măgura Cuneștilor*, semnat de Monica Mărgărit, Cristian Eduard Ștefan, Valentin Dumitrașcu.

Volumul se încheie cu un foarte interesant articol semnat de Nicolae Ursulescu, care poate fi legat tot de istoria arheologiei, în care este pusă în valoare contribuția lui Hubert Schmidt la studierea semnelor cu caracter simbolic din preistoria sud-estului Europei, și în mod special a celor de pe piesele de la Turdaș. Autorul subliniază, totodată, faptul că această contribuție nu a fost valorificată corespunzător de cei care s-au ocupat recent de semnele de pe ceramica neo-eneolitică.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

VASILE CHIRICA, GEORGE BODI, VALENTIN-CODRIN CHIRICA, *Gisement épipaléolithiques et mésolithique entre Dniestr et la Tissa. Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, VII, Redigit V. Spinei, V, Editura Universității Al. I. Cuza, Iași, 2013, 360 p.

Volumul de față, așa cum precizează și autorii, încheie un ciclu, acela al punerii în valoare a descoperirilor paleolitice și post – paleolitice din spațiul dintre Carpați și Nistru, respectiv dintre Nistru și Tisa. Dedicat unor personalități ale cercetării preistorice din acest spațiu, Mircea Petrescu-Dîmbovița și Ilie Borzic, volumul este organizat în opt capitole, este precedat de o *Introducere* și se încheie cu o amplă *Bibliografie*. O ilustrație complexă însoțește expozeul arheologico-istoric, subliniind caracteristicile perioadei.

În primul capitol se fac considerații cu privire la nomenclatura și periodizarea spațiului analizat, punându-se în evidență părerile specialiștilor cu privire la Mezolitic și Epipaleolitic, în context continental și nu numai. În capitolele II–VI sunt prezentate și analizate detaliat 68 de situri, autorii având în vedere atât descoperirile din situri cu stratigrafie clară permanentă (rezultat al cercetărilor arheologice), cât și cele temporare sau descoperirile izolate (identificate prin cercetări de suprafață). Prezentarea

acestora este complexă, incluzând date cu privire la caracteristicile utilajului litic (tehnologie, tipurile de materii prime), artefactele din os și corn, descoperirile faunistice, datarea relativă și absolută a acestora, inclusiv o bibliografie selectivă pentru fiecare sit în parte și acolo unde a fost cazul reconsiderarea lor culturală.

Un capitol special este legat de elementele de spiritualitate ale comunităților analizate, reflectate de numeroase obiecte de podoabă, artefacte cu caracter simbolic-religios sau de mormintele descoperite.

Ultimul capitol, *Concluzii*, este structurat în patru subcapitole principale, în care autorii subliniază rezultatele capitolelor anterioare. Un prim subcapitol sintetizează pe baze statistice stațiunile prezentate în capitolele II–VI, pe microzonele analizate (zona Nistru-Prut, cea est-carpatică, Dobrogea, Valea Dunării; Transilvania). Alt subcapitol reia în discuție unele dintre *cele mai importante aspecte ale vieții comunităților de tip Paleolitic superior recent și mai ales a celor considerate de tip epigravettian*. Pe baza acestora, se observă legătura dintre Gravettianul și epigravettianul carpato-dunărean (pe baza afinităților tehnologice, economice și culturale) cu cel al Europei centrale și de est, ce ar putea fi interpretată și ca o replică regională a Magdalenian-ului occidental, în timp ce

¹ P. Biagi, B. Voytek, *Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor)(Cheile Turzii, Petreștii de Jos, Transylvania 2003–2004): Preliminary Report on the Chipped Stone Assemblages from the Chalcolithic Toarte Pastilate (Bodrogkeresztúr (Layers), in *Analele Banatului*, S.N., XVI/1, 2006, pp. 177–202.*

epipaleoliticul din zona Cazanelor Dunării, reprezintă doar o entitate locală, cu unele analogii în epigravetianul italian.

Astfel, conform autorilor, în spațiul Est carpatic, incluzând și Podișul Moldovei și Dobrogea așezările tardigravetiene finale (epigravetiene finale), aparțin unor grupuri umane mai mici decât în perioada anterioară, ce au ocupat un spațiu geografic mai restrâns, cu o microlitizare vizibilă a utilajului, cu noi tipuri de unelte geometrice și cu o economie bazată pe vânătoare (mistreț, ren și uneori vânat de talie mai mică). Alte comunități tardigravetiene, axate pe o economie bazată mai ales pe pescuit, cules, vânătoare, din zona Cazanelor Dunării (cu denumiri culturale ce diferă de la un autor la altul: romaneliene, aziliene, romanello-aziliene, clisurene, epigravetiene finale, tardigravetiene), cunosc mai multe etape de evoluție. Un grup mai mic de așezări (cu evoluție în teritoriul dintre Carpați și Siret) sunt atribuite comunităților Swideriene. Autorii sunt de părere că în spațiul est și sud carpatic se poate vorbi de mai multe grupe etnice, ale căror industrii au evoluat pe bazele anterioare gravetiene, dar au fost influențate de spațiul nord dunărean și est carpatic, incluzând toate componentele vieții materiale și spirituale.

În ceea ce privește Mezoliticul, perioadă cheie ce precede Neoliticul, acesta este reprezentat de Tardenoisian (cu descoperiri în întreg arealul românesc) și de cultura Schela Cladovei (cu un teritoriu restrâns în sud-vestul României). Chiar dacă datele existente până acum arată că se poate vorbi de existența Mezoliticului vechi în spațiul carpato-nistrean, autorii consideră că ele sunt încă insuficiente pentru *elucidarea întregii problematice și o definire mai complexă*.

Considerăm că volumul realizat reprezintă o sinteză a ultimelor cercetări arheologice și interdisciplinare care pune în valoare cele mai recente investigații, atât în plan

local carpato-nistrean, dar și mai larg euro-asiatic. Interpretarea datelor oferite de domeniile interdisciplinare constituie și suficiente elemente pentru înțelegerea schimbărilor climatice care au stat la baza comportamentului uman, a aplicării anumitor procedee pentru realizarea utilajului litic (respectiv reajustarea sistemelor tehnologice la noile condiții de mediu). Analiza fiecărui tehnocomplex oferă și o imagine clară cu privire la atribuirea culturală și eventuale legături cu descoperiri din alte areale geografice.

Fără îndoială această sinteză reprezintă un punct de plecare important pentru viitoarele cercetări ale acestei perioade de timp, care trebuie neapărat să fie intensificate, mai ales că pentru începutul Neoliticului sunt deja un nou set de date arheologice și cronometrice care atestă cele mai timpurii comunități pe teritoriul românesc (Cristian, jud. Sibiu, Starčevo IA). Mai mult, analizele interdisciplinare din sectorul sârb al Cazanelor Dunării oferă astăzi o paletă mai largă de analize pentru Lepenski Vir (pandant al culturii Schela Cladovei) pe baza cărora se fac estimări cu privire la preferințele dietei comunităților mezolitice, ritualurile de înmormântare, caracteristicile genetice ale comunităților mezolitice comparativ cu cele neolitice timpurii de aici (Starčevo IC), dublate de un nou set de analize radiocarbon (AMS)². Dar astfel de cercetări necesită și o susținere financiară pe măsură, ceea ce reprezintă pentru moment un obiectiv mai greu de atins, iar dotările românești în acest domeniu sunt insuficiente sau abia la început de drum (laboratorul pentru datare AMS de la IFIN București).

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

VASILE DIACONU, *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, Editura Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2012, p. 305 cu 83 figuri color și 9 alb-negru, 8 tabele, 6 grafice, ISBN 978-973-7777-21-8.

Acest volum apare ca urmare a cercetărilor desfășurate de-a lungul unui secol și jumătate în Depresiunea Neamț, dar mai ales datorită strădaniei autorului, care a completat, referințele existente în literatură cu numeroase informații și materiale provenite din cercetările personale.

Structurată în patru capitole, *Cadrul Natural* (p. 11–22), *Istoricul cercetărilor* (p. 23–26), *Repertoriul stațiunilor și al descoperirilor izolate* (p. 27–52) și *Considerații arheologice* (p. 53–142), precedate o *Introducere* (p. 9–10), la care se adaugă *Considerații finale* (p. 143–146), lucrarea are în discuție descoperirile arheologice dintr-un spațiu bine delimitat din punct de vedere geografic în vederea realizării unei analize în ansamblu al stațiunilor și pieselor izolate pentru a contura un model de studiu zonal.

² D. Borić et al. 2012: D. Borić, M. Radović, S. Stefanović, *Mesolithic-Neolithic Transformations: The Populations of the Danube Gorges*, in M. Harbeck, K. von Heyking, and H. Schwarzberg (eds.), *Sickness, Hunger, War, and Religion. Multidisciplinary Perspectives, RCC Perspectives*, Issue 3/2012, Munich, 2012, pp. 25–40.

Lucrarea începe cu o *Introducere* (p. 9–10) unde autorul expune motivația realizării acestui volum, considerându-l util atât pentru specialiști, cât și pentru persoanele pasionate de istoria locală. Deși în spațiul avut în discuție, Depresiunea Neamț, au fost efectuate cercetări arheologice încă de la mijlocul secolului al XIX-lea nu a fost realizată o lucrare de sinteză, în care informațiile să fie analizate unitar. Fără a avea pretenția de a epuiza subiectul, autorul utilizează informațiile provenite din literatura de specialitate, la care adaugă cercetările proprii, pentru a crea o imagine asupra dinamicii teritoriale a comunităților care au locuit în spațiul de interes într-un palier cronologic cuprins între paleolitic și secolul VIII d.Hr.

Capitolul dedicat *Cadrului Natural* (pp. 11–22) cuprinde informații cu privire la delimitarea, caracteristicile geomorfologice și fizico-geografice ale spațiului de interes. Prezentarea condițiilor avantajoase vine în sprijinul explicării gradului de frecvență a zonei. Caracteristicile microclimatului din perioada avută în discuție sunt conturate în acord cu informațiile generale

din literatura de specialitate privind schimbările climatice. Acestea sunt completate cu studiile paleoclimatice și arheobotanice realizate pentru siturile de la Târpești – *Râpa lui Bodai și Țolici – Hălăbutoaia*.

În capitolul *Istoricul cercetărilor* (p. 23–26) sunt prezentate principalele etape ale cercetării arheologice din aria de interes. Autorul nu omite să menționeze propria contribuție la repertorierea descoperirilor din zona de lucru, cercetare desfășurată pe parcursul ultimului deceniu³.

Repertoriul stațiunilor și descoperirilor arheologice (p. 25–52) constituie baza documentară a lucrării. Catalogul cuprinde 68 de așezări, 14 descoperiri izolate și 3 tumuli, fiind structurat în funcție de unitatea administrativă pe teritoriul căruia a fost realizată descoperirea.

Pentru fiecare dintre acestea sunt menționate în catalog localitatea și toponimia minoră, informații privind cercetările anterioare, date topografice, descrierea materialelor, încadrarea culturală și cronologică, coordonatele absolute de localizare (GPS) pentru o parte din situri și bibliografia.

Cea mai importantă parte a acestei lucrări este dedicată *Considerațiilor arheologice* (p. 53–142) unde sunt prezentate caracteristicile așezărilor și a materialelor arheologice identificate în spațiul de lucru. Capitolul este structurat cronologic, fiind împărțit în șapte subcapitole în care sunt prezentate descoperirile atribuite perioadelor istorice *Paleolitic* (p. 53–55), *Neolitic* (p. 55–63), *Eneolitic* (p. 63–89), *Epoca bronzului* (p. 89–106), *Epoca fierului* (p. 107–125) și *Perioada romană și postromană (sec. II–VIII p. Chr.)* (p. 125–141), la care se adaugă un subcapitol dedicat descoperirilor de *Movile/tumuli* (p. 141–142) care nu au putut fi încadrate cronologic.

Pentru fiecare perioadă, au fost menționate numărul de situri descoperite, modul în care a fost cercetat până în momentul actual, dinamica așezărilor, amplasarea față de rețeaua hidrografică și forma de relief la nivel microregional, analiza materialelor arheologice și aspecte cronologice.

Densitatea înregistrată în spațiul de interes este explicată prin existența resurselor naturale necesare și a condițiilor climatice prielnice. Amplasarea în apropierea principalelor cursuri de apă este considerată un indiciu privind utilizarea văilor principalelor râuri drept căi de acces.

Materialele arheologice descrise provin în cea mai mare măsură din periegezele efectuate de către Vasile Diaconu. Pentru așezările în care nu au fost întreprinse cercetări sistematice sau sondaje, cercetarea de teren a reprezentat singurul mod prin care a fost realizată încadrarea culturală a zonei de locuit.

Pentru artefactele din piatră descoperite în unele așezări au fost realizate tabele în vederea evidențierii

raportului dintre tipul de artefact și materie primă utilizată pentru realizarea acestora.

Vasile Diaconu realizează o analiză detaliată a artefactelor metalice atribuite comunităților hallstattiene descoperite în Depresiunea Neamț pentru încadrarea cronologică mai exactă a pieselor și evidențierea legăturilor interculturale cu spații aflate la mari distanțe.

Autorul realizează analiza materialelor din perioada timpurie și târzie a Hallstatt-ului, consemnând faptul că pentru perioada mijlocie nu au fost descoperite urme de locuire (p. 110). Acesta nu ia în considerare o ipoteză existentă în literatura de specialitate potrivit căreia unele grupuri culturale din perioada incipientă au continuat să existe și pe parcursul perioadei mijlocii a primei epoci a fierului⁴.

Aceste subcapitole sunt lipsite de concluzii istorice cu privire la aspectele generale și particulare a fiecărei perioade care ar fi putut reliefa o serie de constante comportamentale și ar fi scos în evidență particularitățile și necesitatea de adaptare a acestor comunități la condițiile de mediu existente în anumite secvențe cronologice.

În capitolul dedicat *Considerațiilor finale* (pp. 143–146), autorul reia o serie de idei formulate pe parcursul lucrării. Acesta consideră că diferența de densitate înregistrată în Depresiunea Neamț se datorează atât stadiului cercetării, cât și condițiilor naturale din anumite zone. Numărul mai mare de așezări înregistrat în bazinul hidrografic al Topoliței se datorează specificului reliefului cu terase joase și lunci întinse care permitea desfășurarea activităților agro-pastorale, spre deosebire de bazinul râului Neamț, unde întâlnim terase înguste și versanți abrupti.

Autorul a considerat utilă introducerea în acest volum a patru studii interdisciplinare realizate pe baza artefactelor descoperite în Depresiunea Neamț: analiza petrografică a artefactelor descoperite în siturile de la Sălăucești – *Dealul Valea Seacă* și Topolița – *La Ilioi*, analiza arheozoologică a resturilor feunistice din așezarea de la Târgu Neamț – *Dealul Pometea*, analiza sedimentologică a unor eșantioane de chirpici arși și analiza metalografică realizată asupra pieselor din necropola tumulară de la Braniște – *Nemțișor*. În ceea ce privește aceste studii se remarcă o serie de discrepante de prezentare și de publicare. Primul dintre articole este realizat în limbă de circulație internațională, limba engleză, iar celelalte trei în limba română. Materialele arheologice sunt ilustrate prin desene, așa cum este cazul descoperirilor metalice de la Braniște – *Nemțișor*, în timp ce artefactele din piatră descoperite la Sălăucești – *Dealul Valea Seacă* și Topolița – *La Ilioi* sunt fotografiate.

Rezultatele acestor buletine de analiză interdisciplinară nu au fost utilizate în lucrare decât parțial pentru analizele petrografice, în timp ce datele oferite de celelalte studii nu sunt integrate în text, ceea ce face ca acestea să aibă doar valoare informativă.

³ V. Diaconu, *Recunoașteri arheologice de suprafață în zona orașului Târgu Neamț*, in *MemAntiq*, XXIV, Piatra Neamț, 2007, pp. 87–119; idem, *Noi situri arheologice în zona de nord-est a județului Neamț*, in *MemAntiq*, XXV–XXVI, 2008–2009, Piatra Neamț, 2010, pp. 417–435.

⁴ A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holíhrady și Corláténi-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1994, pp. 129, 164 cu tabel cronologic.

Volumul este însoțit de un amplu rezumat tradus în limba engleză (pp. 178–181) în care sunt expuse principalele aspecte tratate în cadrul acestui demers.

Acest studiu se încheie cu o anexă care cuprinde *Bibliografia* (pp. 185–206) unde sunt menționate sursele utilizate de autor pentru întocmirea lucrării. La acestea se adaugă cele 92 de figuri (hărți, fotografii ale siturilor și desene ale materialelor arheologice menționate în lucrare) (pp. 207–298) și un *Indice* (pp. 299–305) de nume proprii care facilitează lectura și identificarea localităților și descoperirilor menționate în textul lucrării. Grafica ilustrației este de bună calitate, majoritatea materialelor arheologice provenind din cercetările personale ale autorului.

Lucrarea a fost dificil de realizat deoarece cuprinde descoperiri atribuite comunităților umane care au locuit în Depresiunea Neamț într-o perioadă îndelungată, de la

Paleolitic și până în secolul VIII d.Hr, ceea ce necesită implicit numeroase informații despre perioade diferite. La aceasta se adaugă faptul că în spațiul menționat nu au fost întreprinse un număr mare de cercetări, iar informațiile existente în literatura de specialitate sunt lacunare și trunchiate. Aceste elemente scot mai mult în evidență activitatea de cercetare întreprinsă de Vasile Diaconu pentru realizarea acestei lucrări, având în vedere că aproape jumătate dintre așezările discutate în lucrare reprezintă descoperiri personale ale autorului.

Această lucrare conține numeroase elemente de noutate și poate fi utilizată de către specialiști atât pentru informațiile inedite publicate, cât și ca model pentru o analiză microregională.

ALEXANDRU GAFINCU
alexandru.gafincu@yahoo.com

OCTAVIAN LIVIU ȘOVAN, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Editura Pim, Botoșani, 2013, 500 p. + varianta digitală pe CD-ul atașat volumului.

Despre necesitatea întocmirii repertoriilor arheologice județene aproape că nu mai trebuie scris nimic; orice arheolog, muzeograf, cercetător, care lucrează în domeniu sau oricine a cochetat, cel puțin, cu disciplina Arheologiei, cu munca de muzeu, este conștient că o asemenea întreprindere este cu adevărat necesară. De la interesul comunităților locale pentru valorificarea patrimoniului cultural, până la grija forurilor ministeriale de la București pentru repertorierea generală, la scara întregii țări, a tuturor siturilor arheologice, există o multitudine de motive, care justifică elaborarea unor asemenea lucrări de anvergură. Dacă aruncăm o privire rapidă asupra repertoriilor naționale, observăm că cel dintâi publicat a fost primul repertoriu al județului Botoșani (1976), iar cel mai recent aparține domnului dr. Carol Kacsó – *Repertoriul arheologic al județului Maramureș* (2011); între acestea se intercalează repertoriile județelor Iași (1984), Cluj (1992), Alba (1995), Mureș (1995), Brașov (1996), Covasna (1998), Harghita (2000), Sibiu (2003), Sălaj (2010) și Hunedoara (2005).

Personalitatea științifică a domnului dr. Octavian Liviu Șovan este una deosebit de proeminentă și perfect conturată în ansamblu arheologiei românești din ultimii 40 de ani. Produs al școlii arheologice ieșene (a studiat și colaborat cu M. Petrescu-Dîmbovița, Nicolae Gostar, Dinu Marin, Dan Gh. Teodor, V. Chirica, V. Spinei, I. Ioniță), deci cu rădăcini adânci în *Universitate* și *Institutul de Arheologie*, domnia sa este autorul a numeroase studii, articole, note, rapoarte de săpătură și volume, de autor sau în colaborare, opera sa fundamentală rămânând valorificarea propriilor cercetări din situl Sântana de Mureș-Cernjachov de la Mihălășeni, jud. Botoșani, care a văzut lumina tiparului în anul 2005.

Repertoriul arheologic al județului Botoșani, demers deosebit de pretențios, migălos și cronofag, sprijinit de Muzeul Județean Botoșani, Institutul Național al Patrimoniului (București) și Direcția pentru Cultură

Botoșani, a văzut lumina tiparului în cadrul tinerei colecții *Bibliotheca Archaeologica „Hierasus” Monographica*, reprezentând apariția cu numărul IV din această serie.

După mai multe tentative și lupte pe „baricadele sistemului”, domnul dr. O. L. Șovan a reușit, cu sprijinul domnului Bogdan Șandric, analist-arheolog și specialist în GIS din cadrul Institutului Național al Patrimoniului din București, să câștige bătălia. Astfel, proiectul editorial a fost finanțat de *Administrația Fondului Cultural Național*, prin intermediul căreia s-au obținut resursele financiare care au permis tipărirea volumului, la un preț absolut insignifiant (8,28 lei).

Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani se deschide printr-un *Cuvânt înainte* (pp. 1–2), semnat de prof. univ. dr. Vasile Chirica, una dintre marile personalități ale arheologiei românești, reputat specialist al timpurilor străvechi din spațiul sud-est european, cu „antecedente” remarcabile, pe linia scrierii unor repertorii arheologice de calibrul, premiate și recunoscute pentru faptul că au deschis calea întocmirii unor repertorii arheologice în țara noastră. Este vorba, în ordine cronologică, despre *Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani* (1976), autori: Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, precum și de *Repertoriul Arheologic al Județului Iași* (1984), autori: Vasile Chirica și Marcel Tanasachi. Argumentând cu pertinentță, distinsul arheolog ieșean accentuează necesitatea întocmirii noului repertoriu al județului Botoșani, care ar trebui să aibă menirea de a desăvârși etapa de cercetare 1976, anul apariției celui dintâi repertoriu. Natura a fost darnică cu spațiul locuit de comunitățile umane în *Câmpia Jijiei*, care este suprapusă, administrativ vorbind, de județul Botoșani. De aceea, aici, cercetările începute încă din veacul al XIX-lea, unele semnalate și de Alexandru Odobescu (din vremea celebrului *Chestionar* – 1871), au evidențiat și detaliat o remarcabilă continuitate de locuire, din timpurile cele mai vechi, până în pragul

modernității, continuitate definită de o *unicitate* aparte. Aici se întâlnesc, așa cum amintește dr. Vasile Chirica, vestigii paleolitice, tumuli, valuri de pământ – *Valul lui Traian*), nenumărate monumente arheologice aparținând culturilor Precucuteni, Cucuteni și Noua, fortificații datând din diverse epoci istorice, vestigii din perioada migrațiilor, a „mileniului întunecat” și medievale. Probabil că nimeni nu o putea spune mai nimerit, decât a făcut-o Vasile Chirica: „... spațiul geografic al județului Botoșani se constituie ca un adevărat muzeu în aer liber”.

În *Introducere* (pp. 3–8), autorul, dr. Octavian Liviu Șovan, arheolog în cadrul *Direcției Pentru Cultură Botoșani*, prezintă, în cadrul unui excurs atent ales, necesitatea, etapele, istoricul cercetărilor arheologice din perimetrul administrativ Botoșani (județ înființat prin împărțirea Regiunii Suceava în județele Suceava și Botoșani în urma reformei administrative din anul 1968), dificultățile, așteptările, rezultatele proiectate în cadrul construcției științifice *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. Sunt amintite frumoasele realizări ale marilor pasionați Neculai și Emilia Zaharia și a regretatului academician Mircea Petrescu-Dîmbovița, cei care au schițat, prin tipărirea, în anul 1970, primul repertoriu arheologic al Moldovei – cunoscuta contribuție *Așezări din Moldova*). Paradoxal, măsurile „punitiv”, de autofinanțare din anii comunismului (1981), care au afectat grav destinele multor muzeografi, cercetători, restauratori, conservatori, au fost benefice pentru cercetarea de teren din județul Botoșani. Domnul dr. O. L. Șovan, un luptător care nu s-a lăsat copleșit de tarele „sistemului”, a avut o contribuție remarcabilă, prin găsirea unei modalități de finanțare în baza săpăturilor de salvare arheologică, plata fiind efectuată de fosta I.E.E.L.I.F. – Botoșani (având ca obiect de activitate îmbunătățirile financiare), care a alocat sume considerabile. Astfel se explică faptul că în județul Botoșani au existat, în acei ani, zeci de șantiere arheologice, în cadrul cărora s-au implicat arheologi de renume: Alexandru Păunescu, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Adrian și Maria Florescu, Neculai și Emilia Zaharia, Dan Gh. Teodor și Silvia Teodor, Victor Spinei, Vasile Chirica, Maria Bitiri, Mihalache Brudiu, Nicolae Ursulescu, Lidia Dascălu, Dinu Marin, Ion Ioniță, O. L. Șovan, Anton Nițu, Paul Șadurschi, Constantin Iconomu, Constantin Asăvoaie, Maria Diaconescu, Rodica Popovici, Emil Moscalu, Florentin Burtănescu și mulți, mulți alții. Menționăm că inițiativa a fost preluată la nivelul întregii rețele muzeale din România. Autorul scrie și despre importanța cercetărilor mai recente, de după 1989, trecând în revistă atât realizările în ceea ce privește domeniul arheologiei medievale, cât și legislația apărută din 2000 încoace, punctând ca atare golurile legislative și punctele forte, măsurile ce trebuiau a fi luate în cadrul instituției pe care o reprezenta – *Direcția pentru Cultură Botoșani*.

Paragrafe aparte privesc modelul de fișă ales de autor pentru acest repertoriu; se arată faptul că ar fi fost imposibilă o detaliere mai mare a descoperirilor arheologice (după unii specialiști, poate nu tocmai modul

cel mai fericit), optându-se pentru fișe algoritmizate simplificate, dar care să ofere datele fundamentale unei reperări și înregistrări corecte a siturilor; chiar dacă nu toate siturile arheologice din județ au putut fi verificate în teren, în ciuda eforturilor depuse de arheologi prin efectuarea a repetate periegeze și informări bibliografice, totuși, datele strânse sunt de o mare valoare științifică și administrativă. În ceea ce privește judecarea cultural-cronologică a descoperirilor, s-a utilizat recentul *Tratat de Istoria Românilor* (cele două ediții – 2001, 2010), totodată fiind consultați cercetători de prestigiu, precum: Dan Gh. Teodor, Victor Spinei, Vasile Chirica, Nicolae Ursulescu, Mircea Ignat și Mihalache Brudiu, care, prin sfaturile lor, au asigurat creionarea unei periodizări, de altfel pe larg explicate în acest capitol introductiv (pp. 6–7).

Toate acestea permit, în opinia autorului, per ansamblu, buna cunoaștere a descoperirilor arheologice și înregistrarea lor sub pavăza legii, atâta vreme cât sunt definite și delimitate în cadrul RAN și LMI.

Urmează capitolul *Istoria proiectului „Repertoriul arheologic al județului Botoșani”* (p. 9–16), semnat de domnul Bogdan Șandric, unul dintre cei mai avizați specialiști GIS de la noi. Echilibrat, concis și explicit, textul este mai mult decât lămuritor în privința intențiilor, dar, mai ales, a necesității elaborării unei asemenea lucrări, ce impunea, de la bun început, nu doar un volum imens de muncă de teren din partea arheologilor, ci și de birou, dacă avem în vedere complexitatea, minuțiozitatea „despicării” și înțelegerii informațiilor arheologice, care trebuiau să fie corelate cu datele de geografie spațială. Așa este, semnatarul capitolului a surprins, cât se poate de limpede, fapt ce s-a confirmat și în timpul lecturării noastre a volumului, că necesitatea apariției noului repertoriu a fost, mai curând, una administrativă. Trăim într-o epocă aflată într-o permanentă mișcare, rotire, există proiecte ce trebuie rapid implementate, construcții ce nu pot aștepta, de aceea, descoperirea, cartarea, cuantificarea și algoritmizarea *cvasiexhaustivă* a siturilor arheologice e absolut necesară, pentru a putea fi protejate. Având o privire generală corectă asupra *Repertoriului Arheologic Național*, Bogdan Șandric a înțeles că siturile arheologice trebuie verificate și amplasate precis din punct de vedere spațial, localizarea și determinarea cu acuratețe a coordonatelor geografice fiind o preocupare de bază a acestuia, pe parcursul elaborării repertoriului. Domnia sa explică perfect instrumentele de lucru, hărțile topografice și satelitare, ortofotoplanurile, sistemul GIS utilizat, dar și rezultatele obținute. Totul a durat nu mai puțin de patru ani, între 2008–2012, fiind necesar efortul unei întregi echipe, care s-a ocupat cu delimitarea siturilor arheologice și digitalizarea informațiilor, rezultatele fiind concretizate prin: hărți 2D, harta interactivă, care poate fi procesată pe computerul fiecărei persoane cu minime abilități în cunoscutul program ArcGIS și harta interactivă on-line, parte integrantă a aceluiași complex proiect GIS, toate acestea având menirea de a simplifica și ajuta la cunoașterea detaliilor specifice delimitării și poziționării

siturilor arheologice menționate în textul repertoriului. Lucrul utilizatorilor cu harta este mult ușurat și de prezența unor ghiduri de utilizare, aflate pe cd-ul care însoțește volumul.

Corpusul descoperirilor (pp. 17–482) reprezintă partea masivă a volumului. Aici regăsim, organizate după un algoritm prestabilit – pe comune, alfabetic, siturile arheologice cunoscute la această dată de autor, după cum urmează: *localitatea, codul RAN, codul LMI, punctul/toponimul, parcela cadastrală, latitudinea și longitudinea, observații* (de genul intra- sau extravilan), *reperele, starea de conservare a sitului, factorii de risc* (naturali, antropici), *anul descoperirii, numele descoperitorului, tipul cercetării* (ex. periegheză, sistematică), *descoperiri* (organizate într-un tabel, cuprinzând tipul descoperirii, perioada, cultura, faza culturală).

Urmează *Bibliografie* (pp. 483–498), consistentă, conținând un număr de peste 360 de titluri; lucrarea se încheie cu *Lista prescurtărilor* (p. 499).

Fără îndoială că în analiza acestei lucrări nu putem fi decât subiectivi; copilăria și adolescența noastră s-au petrecut în mare parte pe malurile Bașului și Prutului, la Suharău, Alba și Darabani. Este suficient să amintim faptul că regretatul arheolog Paul Șadurschi a cercetat, în satul Suharău, în punctul nr. 7 – *Ruginosul*, un sit arheologic aflat în apropierea gospodăriei bunicilor. Analizând această voluminoasă producție științifică și, mai ales, maniera în care a fost concepută, putem afirma, fără greșală, că ne aflăm în fața unui *unicum* în arheologia românească, prin urmare, înainte de a începe orice critică, el trebuie înțeles. Remarcăm faptul că, pentru prima dată, se utilizează poziționarea în funcție de aplicația GIS, a siturilor arheologice; ideea, binevenită de altfel, de a oferi date despre parcelele cadastrale este și ea o premieră, la fel ca detalierea factorilor degradanți ai siturilor arheologice. De aceea, din punctul de vedere al administrării și protejării patrimoniului imobil, lucrurile stau bine, oferindu-se un instrument de lucru corect întocmit și care servește interesele statului român, reprezentat, în unitățile administrative (județe), de *Direcțiile pentru Cultură*. Poate că ar fi util și un al doilea volum, în care să fie prezentate cât mai multe desene, fotografii, planșe, ale unor obiecte descoperite în siturile arheologice sau cu obiecte „de efect”, care să

ajute pe arheologi în aprofundarea unei imagini mai clare asupra unor secvențe de locuire în funcție de anumite criterii. Într-adevăr, această observație este justă, dar, având în vedere scopul prezentului repertoriu, care de la bun început a fost programat a fi altceva decât repertoriile arheologice clasice, credem că nu poate constitui neapărat o greșală sau o scăpare. În orice caz, bogata și variata bibliografie invocată de autor reprezintă un sprijin destul de consistent; în baza literaturii, cititorii pot realiza trimiteri la articole și volume consistente, în care sunt de multe ori prezentate mai mult decât suficient și detaliat, mare parte dintre punctele arheologice inventariate în corpusul descoperirilor. Oricum, lipsa ilustrației arheologice nu reprezintă un obstacol de netrecut, acest lucru poate fi completat și valorificat într-un mod superior în viitor, poate chiar de către domnul dr. O. L. Șovan sau de către colegii arheologi de la Botoșani. Chiar dacă nu împărtășim, în totalitate, periodizarea / cronologia utilizată aici, la care s-a făcut raportarea descoperirilor din repertoriu, suntem de părere că vestigiile sunt bine „fixate”, orice specialist indiferent de opiniile sale înțelegând perfect locul monumentelor / siturilor arheologice în cadrul mai larg al istoriei meleagurilor botoșănene.

Județul Botoșani beneficiază, în acest moment, de un repertoriu arheologic unic, diferit de cele cu care am fost obișnuiți până acum. Esența sa este aceea de a deservi, în primul rând, interesele statului român, ca manager al patrimoniului arheologic mobil și imobil, de conservator și valorificator, prin *Direcțiile Județene pentru Cultură*, prin *Muzeele și specialiștii* săi. Efortul deosebit depus de dr. Octavian Liviu Șovan și de colaboratorii domniei sale trebuie respectat, înțeles, continuat și sporit, în virtutea aceluiași interes public. Nu putem decât să felicităm echipa, dar și să regretăm faptul că, din păcate, pentru alte județe, cu număr mai mare de arheologi și cu resurse financiare consistente, nu s-au scris repertorii arheologice, deși aceasta este una dintre misiunile sacre ale carierei unui arheolog și a instituțiilor publice de profil.

BOGDAN PETRU NICULICĂ
Muzeul Bucovinei, Suceava

MIHAELA IACOB, *Moesia Inferior între Orient și Occident. Identitatea culturală și economică a provinciei în contextul lumii romane*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, 300 p., 30 de hărți, 6 tabele, 4 grafice, toate incluse în text.

Lucrarea Mihaelei Iacob, apărută în 2013 la Editura Muzeului Național al Literaturii Române a fost publicată în cadrul proiectului *Valorificarea identităților culturale în procesele globale*, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013. Este o operă cu caracter general, concentrată în special asupra istoriei economice și sociale a provinciei *Moesia Inferior* în primele trei secole ale erei creștine.

Mihaela Iacob este cunoscută în special în domeniul numismaticii, unde a activat în ultimele două decenii, publicând o serie de articole în care prezintă materiale arheologice din epoca romană descoperite în zona de nord a Dobrogei. În ultimul deceniu a ocupat funcția de responsabil științific al șantierului (*L'Ibida* – Slava Rusă. Astfel, autoarea este familiarizată cu „identitatea economică și culturală a provinciei în contextul lumii romane” (p. 7).

În introducerea lucrării este prezentat modul în care aceasta tratează simbioza a două civilizații clasice (elenistică și romană), fără a fi neglijat elementul autohton. Pentru a oferi o imagine completă asupra identității culturale și economice în *Moesia Inferior*, autoarea volumului a întrebunțat și analizat toate categoriile de materiale arheologice și surse documentare, dar și date din domenii interdisciplinare. În continuare, este prezentată structura lucrării, împărțită în nouă capitole și o listă a abrevierilor, toate acestea completate cu bogată listă bibliografică și un succint rezumat în limba franceză. De menționat este faptul că primele trei capitole sunt publicate într-o variantă redusă, iar pentru varianta integrală se face trimitere la site-ul proiectului amintit.

Primul capitol, intitulat *Istoriografia Moesiei Inferior. Dezbateri istoriografice privind economia lumii antice* (pp. 12–19) tratează falia dintre istoriografia românească și cea bulgărească, specialiștii români concentrându-se doar pe teritoriul Dobrogei, iar cei bulgari cercetând partea de nord a Bulgariei de astăzi. Totodată, sunt prezentate ideile și curentele din istoria universală în privința economiei antice. Se insistă asupra a două curente, modernism și primitivism și asupra ideilor exponenților principali (M. I. Rostovtseff și M. Finley).

Cel de-al doilea capitol al volumului, *Moesia Inferior – provincie de graniță a Imperiului Roman* (pp. 20–42), este împărțit în trei subcapitole. Primul subcapitol, intitulat *Constituirea provinciei Moesiei Inferior* tratează în linii generale modul de formare a acestei provincii, urmând ca în cel de-al doilea subcapitol – *Granițele și organizarea provinciei* – să fie precizate urmările unui statut de provincie de graniță: organizarea *limes*-ului prin întărirea cu garnizoane romane a orașelor grecești și întemeierea unor noi orașe, sedii de legiune sau de trupe auxiliare precum și construirea unei rețele de drumuri.

Politica administrativă adoptată a fost una echilibrată, prin impunerea unor cadre romane, dar și menținerea elementelor autohtone (fondul daco-getic și cel grecesc vest-pontic). Astfel, pentru lumea rurală, prin intermediul atestărilor epigrafice dispunem de informații în privința structurilor administrativ-teritoriale, acesta fiind subiectul celui de-al treilea subcapitol, intitulat *Structuri administrativ-teritoriale în mediul rural – vici*. Un tabel ce menționează cele 107 atestări epigrafice din *Moesia Inferior* în privința acestor structuri rurale *vicus* (κωμῆ, în cazul provinciilor elenistice), este inclus în acest subcapitol, fiind extrem de util și în care sunt menționate printre altele, și sursa bibliografică, localizarea, limba inscripției și datarea.

Cel de-al treilea capitol, *Resurse naturale și habitat. Forme de proprietate asupra pământului*, este structurat în cinci părți și tratează subiecte ca geografia și resursele zonei, preocupările agricole și viticole în epoca romană, dar și ocupațiile legate de vânătoare, pescuit și creșterea animalelor. Se menționează și câteva date despre reconstituirea peisajului antic, dar și despre formele de proprietate asupra pământului și modurile de impozitare.

Dat fiind că volumul are ca subiect principal istoria economică și socio-culturală, următoarele trei capitole

sunt cele mai consistente. Capitolul IV, intitulat *Producția locală de mărfuri* (pp. 53–110) include patru subcapitole, fiecare corespunzând unei categorii de material: ceramică, sticlărie, extragerea și prelucrarea metalelor și prelucrarea marmorei, pietrei și calcarului. Autoarea încearcă să surprindă totalitatea activităților economice de producție din provincia *Moesia Inferior*, luând în calcul diferite ateliere ceramice precum cele din teritoriul orașului *Nicopolis ad Istrum* sau *Durostorum*, existența carierelor de extragere a pietrei și a metalelor, dar și fabricarea vaselor și obiectelor din sticlă. Este luat în considerare impactul prezenței militare în apariția și dezvoltarea unor ateliere, în special în cazul ceramicii, și influențele atelierelor din alte regiuni geografice ale Imperiului roman asupra meșterilor din această provincie. Informațiile sunt completate de tabele și hărți pentru a surprinde mai bine o imagine de ansamblu asupra acestui fenomen.

Importurile de mărfuri sunt tratate în cel de-al cincilea capitol (pp. 111–174) al acestui volum, tot din punct de vedere al tipurilor de materiale, fiind prezentate în contextul sitului arheologic în care au fost descoperite. Importurile ceramice reprezintă o varietate de forme și tipuri ceramice (ex. *terra sigillata*, amfore, opaițe), provenind din ateliere din zona estică a Mării Mediterane (Asia Mică, Orientul Apropiat) și din centre de producție din Europa Occidentală (ex. atelierele de *terra sigillata* din Peninsula Italică și Gallia). Odată cu ceramica, pătrund în această zonă și alte categorii de mărfuri: produsele din sticlă și obiecte din bronz. În ceea ce privește piesele de sculptură, votive sau funereare, datorită materialului din care erau fabricate, importul era mai redus, fiind în cea mai mare parte produse în atelierele provinciei. Se observă influențele modei romane și ale tradiției elenistice, mai târziu fiind observate și modele orientale.

În capitolul următor, *Circulația monetară în Moesia Inferior* (pp. 175–191), este prezentat un element fundamental al economiei romane, moneda ca principal instrument al activității comerciale. Sunt analizate anumite aspecte privind circulația monedei imperiale grecești/provinciale romane, insistându-se asupra atelierelor romane din provincie (*Tomis, Histria, Callatis, Marcianopolis, Nikopolis ad Istrum, Dionysopolis, Odessos*). Emisiunile atelierelor provinciale sunt raportate la circulația celorlalte monede romane. În acest scop, sunt întrebunțate o serie de hărți și de grafice comparative.

Cel de-al șaptelea capitol, denumit *Viața culturală – urbanism și arhitectură, culte și divinități* cuprinde un prim subcapitol, *Urbanism și arhitectură*, domeniu de excelență pentru romani, aceștia folosind principiile arhitecturale grecești, dar și etrusce. Deși este uneori un subiect greu de abordat datorită suprapunerilor din epocile mai târzii, sunt documentate numeroase elemente urbanistice și arhitecturale, cu funcționalități diferite la: *Histria, Tomis, Callatis, Argamum, Noviodunum, Aegyssus, Tropaeum Traiani, Marcianopolis*: străzi, incinte, gimnazii, amfiteatre, sisteme de fortificații, edificii termale. Al doilea subcapitol ilustrează fenomenul artistic din *Moesia*

Inferior, surprins sub forma sculpturii și a monumentelor laice, votive sau private, dar și în reprezentări în metale prețioase, geme și intalii. Arta provinciei se supune curentului clasicizant, având influențe italice, dar și reprezentări ale propagandei imperiale. Al treilea subcapitol, *Religia*, este tratat succint (textul integral fiind accesibil pe site-ul proiectului). Sub aspectul sincretismului religios sunt menționate reprezentările divinităților romane și grecești, ulterior având o mare răspândire cultele orientale și creștinismul.

Capitolul VIII, *Relațiile comerciale ale provinciei Moesia Inferior. Circulația oamenilor, circulația mărfurilor* (pp. 207–232), este împărțit în trei subcapitole, după cum urmează: în primul este prezentată rețeaua de drumuri și porturi ce asigurau legăturile dintre *Moesia Inferior* și celelalte provincii ale Imperiului roman. Totodată, este luat în considerare și statutul de *emporium* al cetăților de pe litoralul vest-pontic. Sursele epigrafice consemnează circulația unor categorii de comercianți, meșteșugari, medici și funcționari, pe baza onomasticii fiind stabilit locul de proveniență al acestora.

Odată cu dezvoltarea căilor de comunicație, se conturează imaginea dinamică a relațiilor inter-provinciale în cadrul Imperiului.

Ultimul capitol, *Locul provinciei Moesia Inferior în economia Imperiului roman* (pp. 233–239) reprezintă concluziile lucrării de față, în care se încearcă identificarea particularităților de identitate locală în contextul general al lumii romane.

Volumul *Moesia Inferior între Orient și Occident. Identitatea culturală și economică a provinciei în contextul lumii romane*, reprezintă o lucrare cu caracter general, ce nu se dorește însă a fi o monografie, așa cum specifică și autoarea (p. 8). Însușind un volum dens de informații, acesta reprezintă un excelent instrument de studiu atât pentru studenți, cât și pentru cei care studiază mai aprofundat istoria regiunii menționate.

DIANA ANDREEA STAN

Facultatea de Istorie, „Universitatea Al. I. Cuza”, Iași
diana.stan91@yahoo.com

ANDREI DORIAN SOFICARU, *Populația provinciei Scythia în perioada romano-bizantină (sf. sec. III – înc. sec. VII)*, Cuvânt înainte de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, 318 p. + 46 figuri + 39 tabele, ISBN 978–973–703–706–0.

Această versiune revizuită a tezei de doctorat, susținută de autor în anul 2009, la Facultatea de Istorie a Universității din București, tratează populația provinciei romane târzii Scythia, utilizând trei direcții principale de cercetare: interpretarea surselor istorice literare și epigrafice, analiza descoperirilor arheologice și analiza antropologică. Limitele cronologice sunt clar delimitate, desemnând perioada în care provincia a existat din punct de vedere administrativ, mai exact perioada scursă între începutul domniei lui Diocletianus (284) și sfârșitul domniei lui Heraclius (641).

Arheolog și antropolog deopotrivă, autor a numeroase studii ce ilustrează dubla sa specializare⁵, Andrei D.

Soficaru studiază, pentru prima dată în arheologia și antropologia din România, descoperirile de oseminte umane recurgând la bioarheologie, domeniu relativ nou al arheologiei care „subliniază componenta biologică a înregistrărilor arheologice”, având ca obiectiv principal „studiul osemintelor umane din contextele arheologice prin interpretarea comportamentului uman după schelet” (p. 12).

Lucrarea aici semnalată este structurată în cinci capitole, fiecare având un caracter autonom, precedate de o introducere și urmate de un număr semnificativ de planșe, majoritatea provenind din colecțiile proprii ale autorului.

Cartea debutează cu un *Cuvânt înainte* (pp. 7–9), semnat de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, profesor universitar doctor la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Acesta include demersul științific al autorului „într-un debut al unei cercetări de demografie istorică ignorată sau prea puțin tratată la noi” (p. 9).

În *Introducere* (pp. 11–22), Andrei D. Soficaru încercă să motiveze demersul de față prin răspunsurile oferite la trei întrebări: *De ce această populație?*, *De ce provincia Scythia?*, *De ce perioada 284–641?*. De asemenea, autorul enumeră cele trei direcții la care a apelat în cercetarea sa și prezintă câteva elemente de geografie (localizare, limite geografice, relief, rețea

⁵ A. D. Soficaru, *Synthese der anthropologischen Analysen: Bemerkungen*, in E. Teleaga, V. Zirra (ed.), *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. v.Chr. von Istria Bent bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2003, pp. 143–145; N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiul antropologic al osemintelor din cavoul romano-bizantin „Tudorca” de la Slava Rusă (antica Ibida)*, in *Peuce*, S.N., I (XIV), 2003, pp. 511–530; N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiul antropologic al osemintelor descoperite în cripta basilicii de la Murighiol (anticul Halmyris)*, in *Peuce*, S.N., I (XIV), 2003, pp. 531–580; N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Osteobiographical study of the human remains discovered in the crypt of Murighiol (antique Halmyris) basilica*, in *Il Mar Nero*, Roma, 5, 2001–2003 (2007), pp. 169–190; Al. Dinu, A. D. Soficaru, N. Mirițoiu, *The Mesolithic at the Danube's Iron gates: new radiocarbon dates and old stratigraphies*, in *Documenta Praehistorica*, 34, 2007, pp. 31–52; A. D. Soficaru, *Human remains discovered in the Basilica D from Tropaeum Traiani*, in *Annuaire Roumaine d'Anthropologie*, 43–44,

Bucarest, 2006–2007, pp. 3–7; A. D. Soficaru, *Anthropological researches regarding the Roman-Byzantine province, Scythia*, in *Annuaire Roumaine d'Anthropologie*, 43–44, Bucarest, 2006–2007, pp. 9–13; A. D. Soficaru, *Propunere pentru o tipologie uniformă a mormintelor romano-bizantine din Dobrogea*, in *Peuce*, S.N. V, 2007, pp. 297–312.

hidrografică, climă etc.) ce caracterizează spațiul aflat în discuție.

Capitolul I, intitulat *Provincia Scythia în perioada 284–641* (pp. 23–66), cuprinde o scurtă trecere în revistă a unor aspecte referitoare la evenimentele politice ce au afectat provincia, tipul de organizare administrativă și militară, informații privitoare la viața economică și socială, populația locală și barbarii atestați în provincie. Sunt analizate sursele literare antice ce conțin informații privind provincia Scythia, însă de cele mai multe ori, acestea cuprind informații referitoare la conflictele armate sau invaziile barbare ce au afectat provincia, și mai puțin aspecte legate de populație și modul său de viață (p. 51). La acestea se adaugă și un număr de 76 de inscripții consultate de autor, datate în secolele IV–VI, ce cuprind date importante privind: numele persoanei sau persoanelor menționate, vârsta, profesia, originea etnică etc.

Toate siturile arheologice în care au fost descoperite necropole sau morminte izolate au fost sintetizate în capitolul al II-lea (*Catalogul descoperirilor funerare*, pp. 67–129) sub forma unui catalog, având următoarea organizare: punct, istoricul cercetărilor, planul necropolei, comentarii, număr de morminte și de indivizi înhumăți, tipuri de morminte, orientare, poziția scheletelor, inventar, datarea necropolei, locul de păstrare al materialului osteologic, analiză antropologică, bibliografie. Acest catalog conține un număr de 19 situri: Aegyssus, Argamum, Beroe, Bizone, Callatis, Capidava, Carsium, Dinogetia, Enisala, Halmyris, Histria, (L)Ibida, Noviodunum, Nufăru, Pietreni, Șipote, Tomis, Tropaeum Traiani, Ulmetum.

În cel de-al III-lea capitol (*Analiza practicilor funerare*, pp. 131–179), autorul a încercat să analizeze elementele de arheologie funerară databile în epoca Dominatului de pe teritoriul provinciei Scythia. Sunt tratate subiecte specifice acestui domeniu, cum ar fi: situarea geografică a siturilor, tipurile de înhumări specifice epocii, organizarea spațială a zonelor de înhumare, poziția scheletelor în groapă, analizele antropologice (analizate 524 de schelete dintr-un total de 2783) sau practicile funerare de la păgânism la creștinism. Pentru perioada romano-bizantină, au fost publicate sau menționate în lucrările arheologice 2943 de morminte. Dintre acestea, autorul a introdus în baza sa de date un număr de 847 (28,78%). Pe baza acestora, a fost construită o tipologie uniformă a mormintelor, ce cuprinde cinci tipuri de morminte, cu subtipuri (pp. 154–156); în prealabil s-a făcut o scurtă trecere în revistă a tipologiilor precedente.

Al IV-lea capitol, intitulat *Populația provinciei Scythia* (pp. 181–213), tratează patologia indivizilor din copilărie până la determinarea cauzelor morții acestora, făcându-se apel la bioarheologie. Pentru acest studiu, Andrei D. Soficaru a utilizat loturi de oseminte umane provenind de la trei necropole romano-bizantine: (L)Ibida (136 de schelete), Callatis (170 de schelete) și Histria (108 schelete). Analiza antropologică a acestora a

fost posibilă în cadrul *Global History of Health Project*⁶, proiect început și dezvoltat la *Ohio State University*. Plecând de la urmele lăsate pe dantură și oase, autorul a identificat o parte din bolile ce i-au afectat pe indivizii acelor vremuri: stresul fiziologic (având ca indicatori: statura, anemia deficienței fierului și hipoplazia emailului dentar); afecțiuni ale dinților (carii, pierderi de dinți și abcese), osteoperiostita și osteoartrita (boală reumatică); urmele de violență datorate cauzelor militare, celor religioase, a accidentelor ori a violenței domestice.

Cel de-al V-lea capitol, numit *Rezultate și discuții* (pp. 215–235), reprezintă partea finală a lucrării, însă nu respectă tiparul clasic al concluziilor (de obicei concluziile unei lucrări nu sunt numerotate ca un capitol separat). Aici se impune a fi prezentate cele mai importante rezultate ale cercetării, însă autorul a optat pentru o abordare deopotrivă teoretică și practică a unor idei dezvoltate într-o mai mică măsură pe parcursul cărții. Sunt tratate, pentru început, cauzele externe și interne ce au condus la căderea graniței și la depopularea orașelor către sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor; posibilitatea determinării etnice a unui schelet sau atribuirii unei serii de schelete unei populație anume prin apelul la antropologie; determinarea statutului social pe baza tipului de mormânt și a inventarului.

Cum era firesc, textul este însoțit de o bibliografie bine structurată, bogată și variată (pp. 237–252), dar și de o serie de tabele, hărți și ilustrații menite să completeze ideile enunțate de autor.

Există o serie de erori și inconsistențe de editare și tehnoredactare, care ar fi putut fi ușor eliminate la o corectură finală de text. Diagrama privind repartitia numărului de inscripții pe teritorii în epoca analizată (p. 55) este bine întocmită, dar greu de înțeles datorită graficii alb-negru utilizată la tipărire.

Limbajul clar și concis, stilul lipsit de rigiditate și modalitatea de prezentare a lucrării, bine structurată și sistematizată, fac din aceasta un instrument de lucru indispensabil atât cercetătorilor din domeniu (în special pentru cei aflați la început de drum), cât și publicului larg pasionat de cunoașterea perioadei romano-bizantine. Se poate spune că Andrei D. Soficaru și-a atins obiectivul formulat în introducerea cărții – acela de a oferi „noi modele de interpretare a practicilor funerare, dar și al analizelor antropologice ce pot fi corelate cu datele arheologice sau istorice” (p. 22).

LOREDANA-MIHAELA PRICOP
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
pricoploredana@ymail.com

⁶ <http://global.sbs.ohio-state.edu/>.

IOAN STANCIU, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)* [*The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century – early 7th century)*], Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4, Edit. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 608 p., 182 pl. ISBN 978-973-7784-64-3; ISBN 978-606-543-234-5.

Sinteza distinsului coleg dr. Ioan Stanciu, de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române (Cluj-Napoca), se remarcă, încă de la început, ca o lucrare meritorie, care captează din plin atenția specialiștilor, nu numai din țară, dar și a celor în primul rând din zonele adiacente geografic. Cantitatea deosebit de mare a informațiilor, observațiile pertinente științifice, diagramele, bibliografia folosită, includ lucrarea în rândul celor mai serioase analize monografice realizate în ultimul deceniu pe plan național.

În încercarea meritorie a reconstituirii peisajului arheo-demografic la scara vechilor provincii românești și de ce nu, în final, la cea națională, este absolut necesară analizarea fenomenelor istorice pe zone mai restrânse geografic, capabile să surprindă anumite particularități microzonale, ca părți din această totalitate cognitivă la care se dorește a se ajunge. Este și cazul amplei sinteze la care ne vom referi acum, care fructifică – nota bene – nu numai un doctorat pe un interval cronologic și pe o temă dificilă – dar și ani de completări și noi eforturi documentare, ulterioare.

Lucrarea cercetătorului din Cluj, ce folosește sistemul de citare uzual la Römisch-Germanische Kommission, prezintă o structurare care s-a dorit să răspundă cât mai bine temei alese. Fără să intrăm în tematica deosebit de numeroaselor subcapitole, trebuie menționate cele două mari sub-perioade studiate: veacul al V-lea – primele două treimi ale celui următor, apoi acela care are drept obiect „orizontul Lazuri-Pișcolt” (după o mai veche propunere a autorului), pus pe seama celui mai vechi nivel de locuire slavă din zonă (a doua jumătate a secolului al VI-lea – prima treime sau jumătate a sec. VII).

Desigur, în partea introductivă sunt tratate problemele de metodologie, limitele cronologice, aspecte istoriografice, cât și delimitarea geografică a spațiului propus studierii (partea de sud-est a bazinului Tisei Superioare – cca. 14.000 km p.), teritoriu aflat în ample conexiuni în primul rând cu cel al restului bazinului amintit (pe parcursul lucrării aici găsindu-se numeroase trimiteri), dar și în spațiul transilvan, sau cel din estul Slovaciei, sau sud-estul Poloniei.

Dacă se poate începe perioada de analiză cu un jalon cronologic bine definit istoric, momentul căderii puterii hunilor (453–454), în schimb, încheierea perioadei se face undeva spre finalul deceniului trei al veacului VII.

Ultima jumătate a secolului V și prima jumătate a celui următor se remarcă și aici, cu excepția părții de sud-vest, inclusă la un moment dat în regatul gepid de până la 567/68, printr-o lipsă de vestigii arheologice astfel databile cert, ceea ce a dus la o inevitabilă constatare: cu excepția nivelului Lazuri-Pișcolt, există o reală discrepanță între nivelul deosebit de anemic al

informațiilor obținute până acum pe cale arheologică și amploarea opiniilor cu iz concludent, elaborate pe baza primelor. Mai mult, din rațiuni ce nu au ținut totdeauna de obiectivitatea științifică, s-a bătut adesea monedă și pe romanizarea populației din această zonă de studiu, compusă din daci, sarmați, germanici răsăriteni, fără să existe argumente arheologice sigure în acest sens. Ori, în lucrarea la care ne referim, este meritul autorului de a se elibera de vechile tipare, luând o atitudine critică asupra argumentării prin ceramica de uz comun, modelată la roată, deci un aspect pur tehnologic, a existenței unei populații latinofone (p. 26). Mai edificatoare din punct de vedere etnic însă sunt descoperirile funerare aparținând orizontului cultural „al cimitirelor cu morminte în șiruri” (*Reihengräberfelder*), care se poate lega de locuirea timpurie gepidă în zona studiată.

Un capitol important din cuprinsul studiului lui Ioan Stanciu este dedicat vestigiilor din secolul al V-lea și primelor două treimi ale veacului al VI-lea, folosindu-se sistemul cronologic în general acceptat pentru întregul spațiu național, racordat și fundamentat pe cel european: etapa D1 (cca. 380–420); D2 (420–450); D3 (450–500).

Dacă pentru etapa finală a epocii imperiale târzii (C 3), în *Barbaricum*-ul din nord-vestul României se constată o mare densitate de habitat, ilustrată prin descoperiri concrete, inclusiv numismatice (72% datorate dinastiei constantiniene), în perioada următoare, sfârșitul veacului al IV-lea – începutul celui următor, este evidențiată și în spațiul din nord-vestul României o scădere drastică a numărului de descoperiri arheologice. Desigur, în acest context, sunt prezentate și cunoscutele tezaur de la Șimleul Silvaniei și Moigrad, dar și piese dispartate atribuibile acestui interval cronologic, inclusiv un număr restrâns de *solidi*, fără ca aceștia să fi avut funcție economică de mijloc de schimb, provenind din *stipendia* și *donativa* acordate de imperiu diversilor lideri ai unor populații din vecinătate (în cazul de față în special huni).

O atenție deosebită autorul o acordă și etapei care corespunde perioadei existenței regatului gepid (ultima treime sec. V – primele două treimi sec. VI), doar periferia Sud-Vestică a spațiului studiat fiind inclusă acestei structuri de putere. Au fost analizate complexele cunoscute (nu prea numeroase) și inventarul acestora, preponderent ceramică (cea modelată cu mâna deține cantitativ un procentaj modest, de circa 17%, fenomen comun așezărilor regatului gepid). Mai sigur, etnicul germanicilor este ilustrat printr-o serie de descoperiri funerare, cu unele analogii și în Câmpia Tisei, care demonstrează prezența și în teritoriul studiat a cimitirelor de tip *Reihengräberfelder* – circa 480 – 567/568).

Din punctul de vedere al intensității de locuire, autorul sesizează anumite concentrări zonale, dar și

variații pe scara timpului, în etapele cronologice avute în vedere, într-un subcapitol distinct fiind analizate și diferite aspecte legate de populație ca „grupuri etnice”. Dacă până la războaiele marcomanice populația dacică a fost recunoscută ca principalul factor de putere și deci de habitat, în regiunea Tisei Superioare, zona studiată – în actualul stadiu al cercetării – nu pare să fi fost prea dens locuită. După evenimentele belicoase amintite, se resimte penetrarea purtătorilor culturii vandale Przeworsk, ilustrată în mod evident de o serie de morminte de războinici, sau de puncte locuite, precum *Lazuri-Lubi Tag* sau *Zalău-Bld. Mihai Viteazul*.

De pe poziție corectă, critică, pentru zona sa de studiu, Ioan Stanciu se detașează de mai vechile teorii, în fond netemeinic fondate științific, despre un așa numit „aspect daco-roman târziu”, atribuit unei eventuale populații romanice locale. Nici măcar ceramica lucrată la roată, de tradiție tehnologică roman-provincială, nu poate reda etnicul, un caz elocvent fiind, tot după autor, ceramica Sântana de Mureș, în interiorul unei culturi care nu a fost pusă niciodată pe seama unei populații romanice.

Un capitol cu un bogat material informațional este cel legat de cei mai vechi slavi în spațiul nord-estic al României. După analizarea unor teorii legate de fenomenul apariției slavilor la Dunărea de Jos și de ipotetica lor patrie primitivă, se analizează și problema cronologiei vestigiilor slave timpurii. Este perfect valabilă observația autorului precum că până acum nu s-a descoperit vreo cultură arheologică legată nemijlocit, organic, de cea timpurie slavă, bine cunoscută deja pentru secolul VI, ultima cristalizată nu cu mult înainte de marea lor migrație, sau poate (aici nu suntem de acord, fiecare zonă de colonizare având specificul său cultural distinct, ce ar fi impregnat diferențieri mari culturale), „chiar în urma acestei deplasări” (p. 94).

O problemă deosebită atinsă de autor, recunoscută și de I. P. Rusanova – cu care suntem cu totul de acord – este și marele risc al unor amestecuri de material ceramic în unele complexe arheologice, cu niveluri mai vechi de locuire, din zona pruto-nistreană ucraineană, care a determinat o datare mai timpurie a primului nivel slav din zonă (p. 97).

Și în cadrul istoriei cercetării slavilor în arheologia românească, s-au emis numeroase idei false, inclusiv marșându-se mult pe cea de romanizare și continuitate pe tot arealul actual național. Este meritul lui Ioan Stanciu de-a fi privit realitățile zonei sale în mod realist, punând un mare semn de întrebare asupra romanizării populației locale de aici. Totuși, nu nuanțează mai mult teoria, devenită axiomă în arheologia românească, privind acea „evoluție aproape identică a situației din Moldova, Muntenia și Oltenia, pe parcursul secolelor VIII–IX ajungându-se la unificarea culturii materiale pe întreg teritoriul României de astăzi” (101, n. 711, citând pe Zaharia 1971, Teodor, 1978). Desigur, putem vorbi în primul rând de un nivel tehnologic apropiat, dar despre acest subiect s-ar merita de organizat un colochiu național.

În continuare se face o trecere în revistă a diverse ipoteze cu privire la momentul trecerii slavilor în

Transilvania, pentru zona sa de cercetare fiind propus intervalul dintre a doua jumătate a secolului VI – secolul VII timpuriu (orizontul Lazuri-Pișcolt – p. 107). După autor, cu referire la partea nord-vestică a României, nu poate fi exclusă datarea etapei celei mai vechi (faza I, stabilită pe baza ceramicii) chiar cu ceva înaintea mijlocului sec. VI.

Sunt analizate complex așezările și locuințele cunoscute ale acestui orizont din spațiul nord-vestic al României, inclusiv prin numeroase diagrame comparative, ca și instalațiile de foc, unele dintre aceste ultime amenajări antropice cu numeroase implicații în discutarea factorilor climatici, a etnicului și de datare.

Foarte atent, autorul analizează și restul tipurilor de complexe cercetate în teritoriul ales studiului. Desigur, un subcapitol special se dedică descoperirilor funerare (amplasare, topografie internă, gropile mormintelor, detalii de rit funerar, inventar, observații antropologice).

Un capitol de o meticulozitate deosebită este și cel dedicat ceramicii. Analiza speciei lucrate exclusiv cu mâna s-a făcut cu numeroase trimiteri la tipologia lui Fušek, sau Rusanova, rezultând una proprie, propusă pentru viitor.

În încercarea de a obține maximum de informații, este tratată și problema poziției vaselor în locuințe, funcționalitatea lor și reprezentarea lor cantitativă. Desigur oalele domină net, dar semnificații aparte dețin și tăvițele (tipsiile) circulare, platourile („vetrele portative”), vălătucii de lut, sau așa-zisele „pânișoare”, despre care nu ne propunem să facem referiri mai ample.

În cadrul subcapitolului dedicat inventarului arheologic, urmează prezentarea podoabelor și accesoriilor vestimentare, dar și a uneltelor și a altor obiecte de uz cotidian.

În fine, Capitolul IV continuă cu discutarea unor aspecte de cronologie relativă, (în care se disting două faze, dintre care ultima cu două sub-faze), făcându-se apel și la analiza asocierii ceramicii pe complexe fiind folosit programul WinBasp – versiunea 5.43. În acest context se fac și raportări la etapele de evoluție ale orizontului slav timpuriu din Slovacia și Polonia (p. 248). Comparația cu unele descoperiri din zonele învecinate, Slovacia răsăriteană, sud-estul Poloniei, care au beneficiat de datări C14 și dendrocronologice, a determinat pe autor să opteze pentru începutul orizontului Lazuri-Pișcolt în cea de-a doua treime a secolului al VI-lea, iar sfârșitul spre prima treime a secolului VII (p. 315).

În teritoriul din nord-vestul României se constată diferențieri ale dinamicii de locuire. În timp ce în sectorul sud-vestic de câmpie, aproximativ de la orașul Carei, în ultima treime a secolului al V-lea s-a concretizat pentru aproape un veac (până la constituirea khaganatului avar timpuriu) un mediu cultural caracteristic regatului gepid, restul nu prezintă descoperiri spre a se demonstra imaginea unei locuiri coerente până la apariția colonizării slave. Oricum, evoluția orizontului Lazuri-Pișcolt este încadrată larg, cu mai mare siguranță, de către autor, între secolul al VI-lea și mijlocul celui următor. Prioritar, caracteristicile acestui orizont se cunosc în teritorii plasate spre nord-est și est, în partea sudică a bazinului

hidrografic al Pripetului (așa numita „grupă Ripnev”) și în bazinul Vistulei Superioare, de aici provenind – în chip logic – și comunitățile slave nou sosite (p. 297, 313).

Un alt subcapitol este dedicat diverselor aspecte ale vieții economice: cultivarea plantelor, creșterea animalelor și meșteșugurilor.

Această parte a textului este continuată de un voluminos catalog al descoperirilor (pp. 319–395), de anexe (pp. 320–468), cuprinzând numeroase tabele analitice, de lista bibliografică (pp. 469–512), de un consistent rezumat în limba engleză (pp. 513–608) și firește de o ilustrație de calitate, 182 de planșe alb-negru și color (pp. 609–793).

Reprezentând o actualizare a etapei de cercetare a spațiului din nord-vestul României, dintr-o perioadă istorică pentru care din păcate prea puțini cercetători și-au dedicat activitatea de-o viață, considerăm că ampla monografie a cercetătorului de la Cluj a devenit un instrument indispensabil cunoașterii mai bune nu numai a spațiului dedicat, dar și a celui transilvan în general. Mai mult, ea poate sta și ca un exemplu de acuratețe metodologică, dăruire profesională și de profunzime a studiului, dovadă a recentei premieri a lucrării de către Academia Română.

MUGUR ANDRONIC
Muzeul Bucovinei/Suceava

WARREN TREADGOLD, *Bizanțul și armata sa, 284–1081*. Traducere de Anda-Elena Maleon și Bogdan-Petru Maleon, Editura Speculum, Iași, 2012, 334 p.

Cercetările privind *Imperiul Bizantin* au căpătat amploare și rigoare științifică mai ales în secolele XIX–XX, când a devenit evidentă importanța acestuia pentru istoria europeană. Nu trebuie uitat faptul că încă există izvoare scrise care nu au fost cercetate detaliat, care trebuie coroborate cu descoperirile arheologice, la fel cum se impune corelarea rezultatelor științifice și formularea unor răspunsuri la întrebări tot mai provocatoare.

Problema puterii militare a Imperiului Bizantin constituie un subiect mereu actual, prin prisma acumulărilor succesive pe care le presupune explorarea sa. Unul dintre cercetătorii care au făcut posibilă înțelegerea nu doar a istoriei Bizanțului, cât și cea a societății bizantine este Warren Treadgold. În 1977, și-a susținut teza de doctorat și fost beneficiarul unor stagii de cercetare în diverse domenii de interes legate în special de istoria Bizanțului. În prezent este profesor titular de studii bizantine la Saint Louis University. Printre titlurile publicate se regăsesc: *The Byzantine State Finances in the Eight and Ninth Centuries*, 1982; *The Byzantine Revival (780–842)*, 1988; *Byzantium and Its Army*, 1995; *A History of the Byzantine State and Society*, 1997; *A Concise History of Byzantium*, 2001; *The Early Byzantine Historians*, 2007.

Aceste volume reprezintă studii de caz, dar și lucrări cu caracter special, care sunt utile oricărui viitor bizantinolog, dar și pasionatului de istorie. În spațiul românesc, au văzut lumina tiparului până acum două traduceri: *O istorie a statului și societății bizantine*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon, 2004 și *Bizanțul și armata sa 284–1081*, traducere de Anda-Elena Maleon și Bogdan-Petru Maleon, 2012.

Warren Treadgold a publicat lucrarea *Byzantium and its army* în 1995, după care aceasta a cunoscut mai multe traduceri. Încă de la început se impune să reflectăm asupra genezei și utilității acestei lucrări. Precizările în acest sens aparțin chiar autorului, care mărturisește faptul că, pe măsură ce avansa în proiectul realizării unei sinteze de istorie bizantină, a conștientizat importanța pe

care a avut-o armata și a trebuit să elucideze o serie de ambiguități legate de destinul acesteia. Răspunsurile au fost posibile ca urmare a convocării unor izvoare de factură diversă, însă pentru a nu devia de la formatul inițial, Warren Treadgold a hotărât să realizeze un volum separat despre armată.

Cartea pe care o prezentăm aici se adresează atât mediului academic, cât și oricărui pasionat de istorie. Limbajul utilizat este unul lipsit de ambiguitate, urmărind și transmițând informații concise și la obiect. Aceste informații sunt structurate astfel încât chiar și un neinițiat în tainele istoriei să le poată înțelege. Autorul utilizează termeni în limba latină și nu în greacă, pentru a evita să inducă o diferențiere între Imperiul de Apus și cel din Răsărit.

Istoria armatei bizantine este un subiect puțin cercetat. Studiile anterioare prezentului volum sunt „prea puțin folositoare aici, întrucât, dincolo de meritele lor, nu iau în considerare dovezile privind dimensiunile armatei, modalitățile de organizare și de plată ale acesteia, care formează substanța acestei lucrări”, după cum spune însuși autorul. Nici după anul 1995 nu s-au mai realizat lucrări de mare amploare în acest domeniu. Cu toate acestea, pot fi identificate trei categorii de obiecții care pot fi aduse lucrării *Bizanțul și armata sa 284–1081*. Prima dintre acestea a susținut faptul că autorul s-a bazat pe cifre rotunjite, așa cum au fost identificate sursele utilizate, știut fiind că bizantinii preferau cifre standardizate. Pe parcursul cercetării însă autorul a coroborat și analizat cu mare atenție toate sursele pertinente, consemnându-se marja de eroare.

A doua categorie de obiecții ține de modul în care este reconstituită grila de plată a armatei și bugetul din secolul al VI-lea. S-a presupus că soldații mobili *comitatenses* primeau aceeași plată cu cei de garnizoană *limitanei*, care ar fi fost de cinci nomisme. În 375, *limitanei* erau inferiori *comitatenses*, astfel ei nu puteau fi plătiți în mod egal. *Comitatenses* nu ar fi avut cum să-și hrănească familia cu cinci nomisme pe an, suma ajungând unui om abia pentru un trai cât de cât decent.

A treia serie de obiecții ține tot de grila de plată a secolului al VI-lea, dar pleacă de la alte supoziții: raportul dintre cheltuielile militare și bugetul alocat hranei și administrației. În jurul anului 400, cheltuielile pentru armată ar fi avut aproximativ aceeași valoare cu hrana asigurată orașului și administrației. În jurul anului 550, bugetul armatei ar fi fost un sfert din cel total, o altă treime revenind Constantinopolului și ultima administrației. Conform acestor calcule, venitul pe cap de soldat trebuia să fie de cinci nomisme, însă această sumă abia putea acoperi costul pentru hrană. S-au scăpat din vedere costurile armamentului, cailor, uniformei, întreținerii familiilor.

Miza acestei cărți este de a oferi o prezentare pe larg a aspectelor legate de armata bizantină. Subiectul a fost tratat succint în lucrările generale de istorie a Bizanțului, așa cum a făcut și autorul în lucrarea generală despre Imperiul Bizantin, în conținutul căreia a consemnat conflictele armate derulate în interiorul și exteriorul acestuia. În lucrarea *Bizanțul și armata sa 284–1081*, a detaliat toate problemele impuse de subiect, precum: dimensiunea armatei, modul de organizare, de plată, schimbările survenite pe parcurs, când, unde și cum au fost acordate gratificații financiare și, nu în cele din urmă, care a fost rolul acesteia: a apărat granițele, a împovărat societatea, a influențat pozitiv sau negativ puterea?

Autorul explică și motivele care au determinat alegerea limitelor temporare în care și-a circumscris analiza. Anul 284 a fost cel în care a urcat pe tron Dioclețian, care poate fi considerat, în acest context, primul împărat bizantin. Acesta a adus schimbări de referință în structura armatei, care vor influența și persista pentru o perioadă îndelungată. Anul 1081 reprezintă momentul încoronării împăratului Alexios I Comnenul, când armata bizantină se afla în plin proces de transformare.

Sursele care stau la baza cărții sunt originale, printre acestea numărându-se izvoare specifice istoriei antice și medievale reprezentate de mărturiile unor istorici precum Procopius, Ioan Lidianul, Zosimos, Agathias, al-Jarmī, manuale militare, liste cu grade, două state de plată detaliate, cifre ale combatanților etc. Cunoașterea exhaustivă de care dă dovadă autorul reprezintă, de altfel, un punct forte al lucrării, întrucât doar un istoric erudit putea corobora toate sursele aflate la dispoziție.

Cartea este structurată în 6 capitole, fiecare dintre acestea cu subcapitole de rigoare. În cadrul capitolului I, intitulat *Al doilea mileniu al armatei romane*, autorul prezintă metodic evoluția și schimbările survenite în cadrul efectivelor bizantine din anul 284 până la începutul domniei lui Alexios I. Se trece în revistă organizarea armatei până la Dioclețian: legiuni al căror număr crește în timp, trupe auxiliare formate din aliații Romei și diverse unități permanente constituite din rândurile cetățenilor. Pasul următor constă în descrierea reformelor instituite de împărații romani la nivelul armatei, sunt consemnate schimbările apărute pe parcurs, în delimitarea eficienței sau ineficienței armatei, dar și

motivele care au le-au determinat. De asemenea, Warren Treadgold trece în revistă, cu mai multe sau mai puține detalii, intervențiile conducătorilor bizantini, dar și situația efectivelor.

După 1081, lucrurile s-au schimbat, ultima perioadă a istoriei bizantine fiind marcată de scăderea prestigiului armatei. Aliații Imperiului erau nesiguri, iar conflictele se intensificau, împărații trebuind să facă față pecenegilor, normanzilor, turcilor selgiukizi, însă armata se afla în plină disoluție. Deși Alexios I a reușit să adune forțe noi, compuse în special din mercenari, șubrezenia forței militare și-a spus finalmente cuvântul.

În cadrul capitolului al II-lea, intitulat *Efectivele armatei*, sursele coroborate comportă un grad dificil de interpretare, întrucât deseori acestea nu au consemnat diferența dintre flotă și armata de uscat, ofițeri și recruți, persoane auxiliare și combatanți, trupele regulate și cele neregulate. De altfel, persoanele decedate, pensionarii, dezertorii nu erau înregistrați. Cifrele prezente în scrierile antice au fost rotunjite, au fost copiate deseori greșit și nu au fost interpretate corect. Pentru a stabili variația efectivelor, autorul a făcut apel la antici: Procopius, Ioan Lidianul, Zosimos, Agathias, al-Jarmi și la documente precum *Notitia Dignitatum*. Armata Bizanțului s-a modificat ca cifră în cei 800 de ani, dimensiunile forțelor militare variind substanțial în intervalul cronologic pe care îl propune această carte.

Capitolul al III-lea, numit *Structuri*, este consacrat organizării oficiale a armatei și a modului în care aceasta a evoluat pe parcursul intervalului 284–1081. Transformările s-au derulat totuși gradual, astfel încât vechile legiuni romane s-au menținut pe parcursul primelor secole. Odată cu desființarea gărzii pretoriene, s-a constituit o altă gardă de corp a împăratului, care treptat, s-a mărit și a devenit armata de interior. Secolul al VI-lea a adus schimbări prin faptul că au apărut călăreții optimați, vexilați, ilyricieni și federați, s-au constituit themele și tagmatele. La finalul perioadei, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, recruții care luptau în armata bizantină proveneau în special dintre mercenari. Autorul prezintă construcția fiecărei structuri, plecând dinspre legiune spre *tagmata*, din secolul al III-lea spre secolul al XI-lea.

Capitolul al III-lea, denumit lapidar *Plata*, consemnează sistemele de plăți instaurate de împărați, pornind de la datele certe existente în vremea lui Theofil pe calea regresivă, până la cele din timpul domniei lui Dioclețian. Cu acest prilej, autorul remarcă faptul că eficiența armatei a fost determinată și de remunerația oferită de putere. Formele de plată au constat în oferirea de armament, hrană, cai, uniforme, loturi de pământ și sume de bani. În cadrul celor 4 subcapitole, se calculează grilele de plată pentru diferite perioade din cele 8 secole.

În cadrul capitolului al IV-lea este analizat raportul dintre armată și societate, prilej cu care Warren Treadgold remarcă pe deplin îndreptățit că armata era primul mare angajator al Imperiului. Acesta depindea însă de resursele cetățenilor, ceea ce îl face pe autor să se întrebe dacă reprezenta o povară pentru societate, motiv pentru care caută să stabilească dacă existat un

dezechilibru între numărul populației și cel al efectivelor armate. Cazurile în care armata a fost văzută ca o povară au fost cele în care Imperiul a fost lovit de calamități, în special de ciumă, mai ales că soldații aduceau boala în urma expedițiilor militare. Locuitorii trebuiau nu doar să asigure hrana, ci mai ales să se înroleze pentru a asigura numărul optim de luptători. Ei trebuiau să aprovizioneze cu hrană și să susțină militarii atunci când plățile nu mai erau asigurate de către administrația imperială. Excepționând aceste cazuri, armata s-a dovedit un factor pozitiv pentru societatea bizantină.

În capitolul al V-lea, *Armata și puterea*, autorul consemnează gradul de eficiență al armatei, motivele pentru care aceasta a întâmpinat dificultăți în a riposta împotriva dușmanilor Imperiului, formele de redresare la care împărații au apelat pentru a înlătura aceste inconveniente. Tot aici se consemnează influența armatei în instaurarea puterii bizantine, știut fiind faptul că nu au fost puține cazurile în care generalii bizantini s-au răzvrătit și au răsturnat de pe tron un împărat, ridicând o altă persoană la cea mai înaltă demnitate.

Pentru a putea corela informațiile și datele consemnate, lucrarea conține hărți cu suprafața în care efectivele armate erau dispuse, spațiul în care erau mobilizate în caz de conflict militar, traseul întreprins într-o expediție militară.

Bizanțul și armata sa 282–1081 reprezintă o cercetare la care istoricii români se vor raporta cu mare interes. Lucrarea a fost tradusă în 2012 prin efortul întreprins de Anda-Elena Maleon și Bogdan-Petru Maleon, cărora le revine meritul de a fi introdus în circuitul științific românesc o lucrare de referință. Această apariție editorială trebuie văzută în continuarea sintezei Warren Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, de a cărei apariție s-au îngrijit profesorii Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon. Astfel, prin intermediul unor asemenea inițiative, unele cărți de notorietate au fost puse la dispoziția cercetătorilor, bizantinologilor români, profesorilor, doctoranzilor, masteranzilor și studenților.

CANTACUZ ALINA

I. A. DRUZHININA, V. N. CHKHAIDZE, E. J. NARozhNIY, *Средневековые кочевники в Восточном Приазовье [Nomazii medievali din partea răsăriteană a Mării de Azov]*, ed. M. V. Gorelik, Armavir-Moscova, 2011, 266 p.

Literatura arheologică rusească aferentă neamurilor nomade târzii din stepele Eurasiei s-a îmbogățit în ultimele decenii într-o cadență extrem de rapidă, astfel încât specialiștilor de dincolo de hotarele Rusiei le este aproape cu neputință să se țină la curent cu dinamica aparițiilor editoriale. Pe de o parte, s-au continuat săpăturile în regiunile meridionale ale Rusiei europene, în Asia Centrală și în Siberia Occidentală, iar, pe de altă parte, au fost valorificate materialele rezultate din cercetările de teren întreprinse în trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat, păstrate în colecțiile diferitelor muzee centrale sau zonale. Pe lângă vestigiile publicate în volume sau periodice editate în metropolele de la Moscova și Sankt-Petersburg, în general mai ușor accesibile, un număr considerabil de lucrări a văzut lumina tiparului în centre provinciale având contacte firave și aleatorii cu lumea savantă de pe alte meridiane.

Între monografiile dedicate antichităților nomazilor târzii, apărute relativ recent, o bună impresie o lasă aceea care reprezintă fructul colaborării dintre tinerii cercetători Inga Aleksandrovna Druzhinina și Viktor Nikolaevich Chkhaidze de la Institutul de Arheologie al Academiei Ruse de Științe de la Moscova și Evgenii Ivanovich Narozhniy, directorul Centrului de Cercetări Arheologice al Academiei Pedagogice de Stat din Armavir. Volumul a fost tipărit sub egida acestui din urmă centru, care, mai cu seamă pe parcursul deceniului anterior, și-a asumat un program ambițios de valorificare a săpăturilor din obiective arheologice aparținând etniilor turcice nomade, demers impulsivat pragmatic de către E. I. Narozhniy, autor al valoroasei sinteze *Средневековые кочевники Северного Кавказа (Nomazii medievali din Caucazul de Nord)*, Armavir, 2005.

Monografia din 2011 a apărut sub coordonarea editorială a cunoscutului cercetător Mihail V. Gorelik de la Institutul de Studii Orientale a Rusiei din Moscova, care s-a implicat în realizarea sa și printr-un studiu, atașat drept *addenda*. Volumul este dedicat memoriei Svetlanei A. Pletneva și a lui German A. Fedorov-Davydov, cărora toți discipolii din Rusia le poartă o imprescriptibilă venerație și după trecerea lor în lumea de dincolo.

Nucleul lucrării constă din prezentarea și analiza amănunțită a 17 morminte ale nomazilor descoperite în regiunile de la est de Marea de Azov. În partea introductivă a volumului se întreprinde un excurs istoriografic, în care se evocă cele dintâi preocupări asupra trecutului nomazilor medievali, urmărindu-se preocupările specialiștilor în acest domeniu până în perioada contemporană. V. N. Tatishchev este creditat drept primul erudit care, încă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a sesizat rolul major al pecenegilor și polovților / cumanilor în istoria secolelor de început ale Rusiei Kieviene. Considerațiile sale în această privință au fost augmentate în mod consistent în veacul următor de către mai mulți istorici, precum N. M. Karamzin, M. P. Pogodin, S. M. Soloviev, P. N. Miliukov, P. V. Golubovskii, N. Ia. Aristov etc., pentru ca tabloul problematicii migrațiilor nomazilor din Eurasia să dobândească noi valențe odată cu demararea săpăturilor arheologice – cu inerenta pecete a pionieratului – în deceniile de sfârșit ale secolului al XIX-lea, domeniul fiind ilustrat prin activitatea lui N. E. Brandenburg, F. I. Krauer, A. A. Spitsyn etc. Pe bună dreptate se relevă contribuțiile fundamentale la problematica în discuție datorate lui G. A. Fedorov-Davydov și S. A. Pletneva, reprezentanți de seamă ai școlii arheologice moscovite din a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Într-un prim capitol al monografiei sunt descrise cele 17 complexe funerare avute la dispoziție de autori. Acestea provin din 12 puncte deosebite, fiind descoperite în anii 1979–1988, în cadrul săpăturilor de salvare prilejuite de realizarea sistemului de irigare Ponuro-Kalininsk din zona de vărsare a fluviului Kuban în Marea de Azov, situat în raionul Krasnodarsk. Coordonarea lucrărilor de șantier a fost asumată de grupul expediționar nord-caucazian al Academiei Ruse de Științe, avându-l inițial în frunte pe I. S. Kamenetskii și mai apoi pe A. N. Gei. În decursul săpăturilor de salvare s-a reușit să se cerceteze 168 de movile din cadrul a 37 de grupuri distincte de movile, cuprinzând 2260 de morminte, aparținând unor perioade istorice diferite. Dintre acestea, doar 17 au fost atribuite etniilor nomade târzii, ele provenind de la punctele: Pilipenkovskii I, Lebedi VI, Lebedi I, Novonikolaevskii II (patru morminte), Greki, Greki III, Malai I (două morminte), Ostanii, Popovicevskii I, Popovicevskii II, Kalininskii I și Staronijesteblievskii I (două morminte).

Tuturor celor 17 morminte li se face o descriere foarte detaliată, însoțită de un material ilustrativ adecvat, compus din fotografii ale scheletelor *in situ*, din planul complexului funerar și din desenul obiectelor de inventar. Nu au fost redată piesele metalice exfoliate, cu o stare de conservare atât de precară încât, în anumite cazuri, nu a fost posibilă determinarea funcționalității lor. La unele din morminte s-a indicat pe plan locul unde au fost depuse în cadrul movilei.

Parcursul prezentării extrem de amănunțite a complexelor funerare este de natură să ne edifice asupra seriozității și profesionalismului celor care au întreprins săpăturile, ceea ce impune întregul nostru respect colegial, cu atât mai mult cu cât este de presupus că s-au bucurat de un tratament identic toate cele 2260 de morminte identificate. Se cuvine a fi subliniat faptul că mormintele descoperite în cele 168 de movile au trebuit să fie cercetate, fotografiate și desenate în condițiile specifice rigorilor unor săpături de salvare, în care arheologul este de regulă presat să acționeze cu celeritate. Meritoriu este că documentația de șantier – în situația în care rezultatele investigațiilor nu au putut fi valorificate operativ – a fost păstrată în condiții corespunzătoare. Aceste rigori de întocmire a documentației de șantier au fost adoptate, din câte am constatat edifica examinând sectoare ale arhivelor institutelor și muzeelor cu profil arheologic din Moscova și Sankt-Petersburg, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, prin preluarea metodologiilor occidentale. Din păcate, asemenea norme profesionale de reală necesitate nu au fost validate și nu se bucură nici astăzi de respectabilitatea cuvenită în multe din instituțiile abilitate din sud-estul Europei.

Dacă meritul pentru acuratețea înregistrării datelor referitoare la înhumarea depuși în construcțiile tumulare revine în cea mai mare parte celor care au întreprins săpăturile și au întocmit documentația de șantier, și în mai mică măsură celor trei autori ai monografiei, aceștia din urmă își reliefează disponibilitățile profesionale în celelalte capitole.

Un amplu capitol este consacrat încadrării tipologice a obiectelor din inventarul funerar al celor 17 morminte, care este deosebit de bogat și variat. Acesta se compune din piese de harnașament (scări de șa, zăbale), arme (coifuri, cămăși de zale, săbii, arcuți, săgeți), obiecte de vestimentație și de podoabă (plăcuțe decorative atașate părților, aplice, bumbi, cataramă, colane, cercei, brățări, mărgelile), obiecte de uz curent (cuțite, amnare, verigi, oglinzi metalice), vase (o ceașcă de argint ornamentată cu un decor floral, o căldare din bronz cu mâner din fier). Ca în foarte multe din lucrările arheologilor ruși, și în volumul asupra căruia ne pronunțăm se utilizează drept material comparativ aproape exclusiv literatura elaborată în lumea savantă est-slavă, poate și din subconștientul că Rusia are dimensiunile și individualitatea unui continent. Concret, în volum sunt citate doar trei lucrări ale autorilor occidentali, purtând semnătura lui A. Pálóczi-Horváth, a lui G. Hatházi și R. Szende, precum și a lui E. Dąbrowska.

Pentru toate tipurile de obiecte se oferă o multitudine de analogii din complexele funerare ale nomazilor dispărate în ținuturile de la nordul Mării Caspice, a Munților Caucaz și a Mării Negre. Constatăm cu acest prilej cât de numeroase au fost descoperirile din categoria în discuție din ultimele decenii. Foarte multe din vestigiile nomazilor târzii au fost publicate în volume sau periodice tipărite în tiraje limitate în centre muzeale fără tradiții științifice deosebite, astfel că au devenit adevărate rarități bibliografice. Avem toate motivele să credem că la sporirea interesului pentru asemenea vestigii o contribuție esențială revine publicațiilor monografice semnate de G. A. Fedorov-Davydov și S. A. Pletneva. Prin faptul că cei doi reputați arheologi și istorici au fixat norme tipologice și cronologice pentru încadrarea și interpretarea pieselor arheologice din secolele X–XIV, s-a facilitat publicarea obiectelor de factură similară, întrucât cercetătorilor cu o experiență profesională mai limitată li s-au risipit dilemele care i-ar fi încercat dacă nu ar fi dispus de predecesori competenți.

Aceeași prospectare plină de acribie este întreprinsă de I. A. Druzhinina, V. N. Chkhaidze și E. I. Narozhnyi în privința aspectelor de rit funerar. Ei au consemnat locul de dispunere a mormintelor nomazilor târzii în cadrul movilelor, știut fiind faptul că atât pecenegii și uzii, cât și cumanii nu și-au ridicat propriile construcții tumulare decât în cazuri extrem de rare, preferând să le folosească pragmatic pe acelea ale ocupanților anteriori ai stepelor eurasiatice, astfel că, în mod firesc, înhumările medievale se practicau în mantaua movilelor și nu în planul lor central. Autorii au departajat mai multe categorii de înmormântări în funcție de sex, vârstă, poziție socială etc., confirmând tradiționalismul ritualurilor. La fel ca și în celelalte regiuni unde au sălășluit călăreții stepelor, multe din mormintele nomazilor de la est de Marea de Azov conțineau resturi ale cabalinelor sacrificate la moartea stăpânilor. Mormintele supuse analizelor au fost încadrate în cinci tipuri deosebite, urmându-se clasificarea mai veche a profesorului G. A. Fedorov-Davydov.

Pe baza investigații complexe a inventarului și a ritului funerar al celor 17 morminte, cu citarea tuturor analogiilor relevante din zona meridională a Europei Răsăritene, autorii au convenit că acestea au aparținut cumaniilor din teritoriile Hoardei de Aur și că se datează în perioada de după 1320, fără să depășească începutul sau mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea. Constatând anumite similitudini cu descoperirile atribuite tichiilor negre (*chiornye klobuki*, *черные клубуки*) – colonizați ca elemente militare în partea meridională a cnezatelor rusești –, au admis posibilitatea ca, după dislocarea lor în urma pătrunderii mongolilor, aceștia să se fi repliat spre ținuturile nord-caucaziene, influențând cutumele comunităților nomade preexistente în zonă. Ipoteza unor conexiuni între prezența grupurilor cumane în bazinul inferior al Kubanului și primirea de către hanul Özbek în teritoriile Hoardei a unor transfugi din Ilhanatul

Persiei, în frunte cu Hasan, fiul emirului Chupan, nu ni se pare a avea un suport pe deplin credibil.

Precum am arătat, volumul conține și un text alcătuit de editorul său, Mihail V. Gorelik, care are drept țel principal reconstituirea costumului înhumaților nomazi de la răsărit de Marea de Azov, domeniu căruia cercetătorul moscovit i-a dedicat în ultimele decenii numeroase studii, al căror impact în lumea specialiștilor se explică și prin harul de desenator al autorului.

Documentația consistentă și analiza riguroasă a complexelor funerare cumane din epoca stăpânirii mongole din preajma Mării de Azov impun monografia celor trei specialiști din Rusia drept o lucrare remarcabilă, de natură să proiecteze fațetele mai puțin cunoscute ale universului lumii nomade.

VICTOR SPINEI